

MÉGIS VAN...

DR. SIMCHA YOM-TOV ÉPÍTÉSZETE*

»Huszonöt évig juhász voltam, de a művészi bogaraim nem hagytak nyugodni«

Miért nincs speciálisan zsidó építészet? – kérdezheti az Izraelt megjárt laikus és a szakember is. *Izraeli építészet* nagyon is van. Bizonyíték rá az elmúlt negyven évben a szinte semmiből felépített ország. Csodálatra méltó emberi és műszaki teljesítmény. Ezen rövid idő alatt azonban nem vált úgy nemzeti építészetté, mint ahogy van finn vagy japán modern építészet. Zsidó építészet egyelőre nincs. Pedig hagyományok vannak, sőt, ezek éppen az egész emberiség szellemi tradícióit jelentő Biblia hagyományai. Igaz, ezek a tradíciók nem éppen a materiális világára vonatkoznak. Sőt, a faragott kép készítésére és annak imádására tilalmat írtak elő az igék. A nemzeti építészetek pedig alig nélkülözhetik a képet, de legalábbis az ornamentikát.

Az építészettörténet is éppen a formák történetével foglalkozik. A történeti korok reprezentatív építésze olyan korán és olyan magas fokon intézményesült, hogy a teremtés mágiái és a mágiákban elrejtett átváltozások művészet előtti törvényei alig ismerhetők fel. A mitikus-, vallásos-, sőt egyes szépirodalmi szövegek gyakran élesebben rávilágítanak az építés közösségre vonatkozó kozmikus, illetve az egyénre vonatkozó ontogenetikai-mikrokozmoszi összefüggéseire, mint a megépített, gyakran már funkcióikat veszített vagy módosított épületek, illetve romjaik. A zsidók esetében éppen megfelelnek ennek, hogy *Mózes öt könyvét* megőrizték, és ez többet nyújthat egy régi-új építészet létrehozásához, mintha a *Tempлом* ott állna a *Hegyen*.

A szent könyvekben benne van az az indíttatás, mely a tájépítészet, a városépítés léptékében felfedi az archaikus közös gyökereket, és azok archetipikus szimbólumai is kiolvashatók onnan. Az archetipusok akcionális megnyilvánulásai a jelképek. A „szimbólum” szó eredetileg „hitvallást” jelentett. Valóban, a szimbólum olyan kultikus jelentőséggel felruházott forma, amelyet a formák világából a jelentés mélyrétegeinek viszonylagos nyitottsága választ külön a többi formától. Nyitottság a rítusban is jelen van. Olyan cselekvés az, amelyet a mélyebb, a transzcendens értelmezés felé való nyitottság emel ki a lehetséges tevékenységek köréből. Ilyen nyitott rítus volt a *pusztai vándorlás*, amely az ország elfoglalását megelőzte, és az *országépítés*, majd a *Tempлом felépítése és második felépítése* is. Mert az építő cselekvés alapján véve éppen a legjobb példája ennek az értelmezési kísérletnek: jól látható, hogy a teremtett/mesterséges térbeliség egyszerre bír szimbolikus és használati értékkel.

A zsidó diaszpóra a Biblia segítségével kapcsolatot tartott fenn az antik korról. Az antik korszak megidézése pedig az archaicitás előérzetét is képes felkelteni. Amögött pedig a *tradicionalitás kora* húzódik, ahol transzcendens értelemben Isten és ember még közel lehetnek egymáshoz. Ez volt az *aranykor*, a halhatatlanság kora, a *paradisom*. Amikor a diaszpóra zsidóságnak lehetősége nyílt, hogy ősei földjére visszatérjen, és ott országot építhessen, egy állomással közelebb került ehhez a nem fizikai értelemben vett *Fényhez*. Amelytől a többi nép

DR. SIMCHA YOM-TOV

vallásához képest a zsidókat megőrzött antik hitük amúgy is a legkevésbé távolította el. Ha a lét mágikus természetű, úgy ezek a lépések – a mágia szerint a „Gradiant Hierarchica” állomásai – közelítenek a létezők körén felüli „Egyhez”, amit a görögök „Hen”-nek, a kínaiak „Tao”-nak, a zsidók „JHVH” tulajdonnéven definiáltak. A babiloni megfelelője ennek éppen „JAO” volt. (*Goldziher Ignác* gyöke: HJH, annyi mint: lét.)

Elsősorban a tudat fokozatairól kell és lehet beszélni ebben az országépítő különös pillanatban, amelyben az izraelieknek ma részük lehet. Mégis szélesebb az analógia. Már a lét körén belül, még a materiális valóságban egységet alkothatnak, amely analógiában áll azzal az ősi egységgel, amelyben az *alkotó*, az *alkotás* és a *megalkotott* azonosok voltak. Ennek megfelelően, régebbi korok *mesterei* még mesterségük művészei és tudósai lehettek. A *tudósok* pedig tudományáguk mesterei és művészei. Amint a *művészek* pedig művészetük tudósai és mesterei.

Minden építés gyökere az a gyakorlati mágia, amely a használati értéken túl szimbolikus értéket is teremt, amikor a világ rendjét keresi. E rítusban lejátszódik és újraéled a megidézett ősminta. Így hozzáférhetővé válik, transzformálódik az archetipusban rejlő teremtő energia. C. G. Jung és *Mircea Eliade* az építés rítusáról mint a teremtő felidézésére szolgáló cselekvésről beszélnek. A szakrális épületek építésében megnyilvánuló akció a keletkező ősmintáját idézi meg. *Ferenczi Sándor* ezt a történelem és a természet összes lakóépületére is kiterjeszti.

* A tanulmány a Cserépfalvi Könyvkiadónál év végén megjelenő Kibuc-kötet egyik részlete.

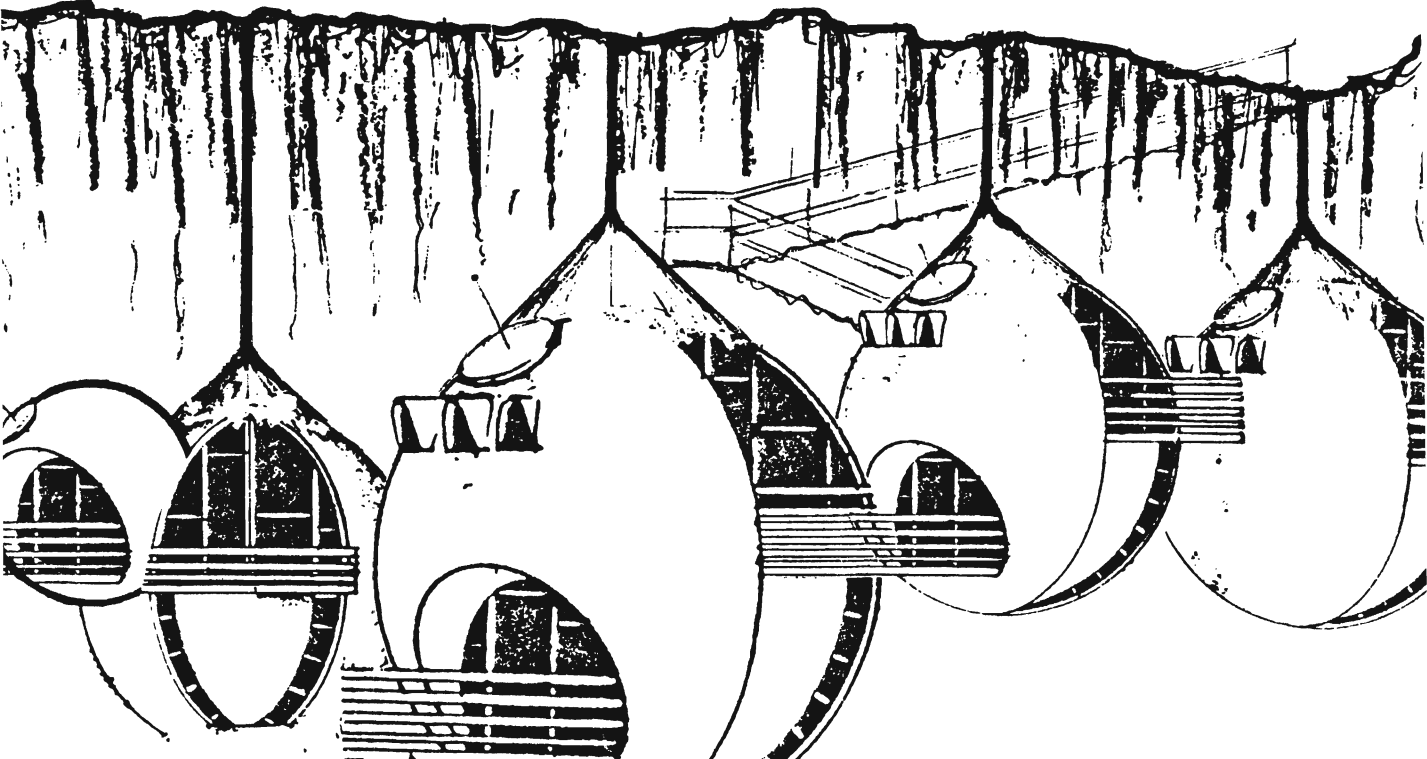
A „*Thalassa*” nála őstengert jelent, minden dolgok kezdetét. Az anyaméhet is, amelynek biztonságára az ember egész életében visszavágyik tudatos és tudattalan imaginációjában.

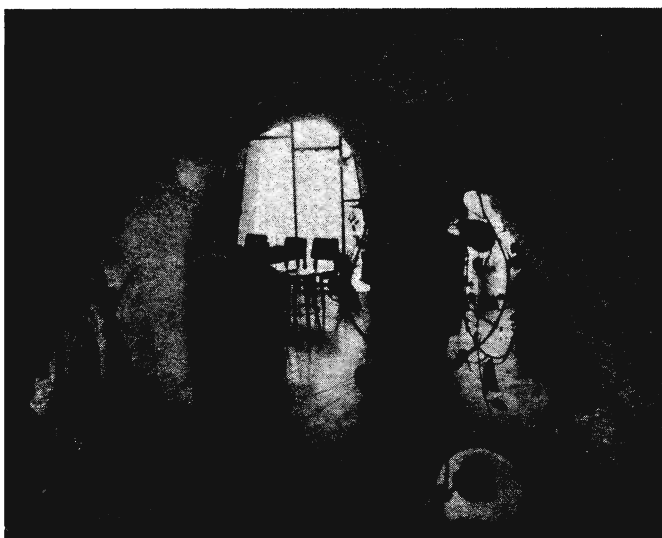
Így vágyott vissza a zsidóság Izrael földjére, és most az építés ott valóban azt jelenthetné, amit a fentiekben vázoltam. Egyelőre azonban a feltételes mód használata felel meg a valóságos állapotoknak. A századelőn Palesztinába érkező építészek úgy tekinthettek vissza szülőföldjük gyakran markáns nemzeti építésére, mint a sokszor antiszemita nacionalizmusok formai szimbólumaira. A későbbi bevándorló hullámokkal érkező

építészek internacionalisták voltak. A modernizmus építészete ez az egyik legfontosabb jelző. Ez jelenthetett olyan jövőt, amely egyenjogúsodást ígért. Ezért is voltak a zsidók a XIX–XX. században mindenfelé a társadalmi modernizáció úttörői. Európa nyugati és középső részein a modern tudományok és művészetek már el sem volnának képzelhetőek a zsidók alapvető közreműködése nélkül. A század építészete sem írható le a zsidó származású építészek nélkül. A Hitler elől menekülők, az Amerikába települő *Bauhaus* szültkék meg a modern és a posztmodern építészetet is. Európában a megújodást a fasizmus elsöpörte.

Amikor a Soá túlélői között építészek is érkeztek Palesztinába – majd hamarosan Izraelbe, hogy részt vegyenek egy új ország felépítésében –, cselekedniük kellett. Nem volt idő és mód kiérlelni a zsidó építészetet. Ott és azzal folytatták, amit építészeti hagyományként szülőföldjükéről hoztak. A praktikum parancsára bizonyos mértékig ötvözték mindezt a helyi adottságokkal és lehetőségekkel. A végeredmény felemás. Tel-Aviv és az egész tengerparti agglomeráció ugyanolyan arculatot kapott, mint bármely más mediterrán település. Semmi sajátosan zsidó nem mutatkozik ebben az építészeten. Jeruzsálemben van valami talán, ami zsidó építészeti, de ezt nem az architektúra, hanem a „genius loci” – a hely szelleme – eredményezi inkább. Tetszik, nem tetszik, ebben benne foglaltatik két másik nagy világvallás kultikus építészete, kultusza és a hívek rítusai is. Varázslatos együttesként csodáltam mindezt. Valóban, a Templomhegy a *Föld köldöke* lehet, a *Világ közepe*, ahonnan tengelyek nyúlnak egy mennyei testvérváros felé, és ahonnan talán az a *Burak* nevű ló is elrugaskodott.

Az igazi hiányérzetet a kibucokban éltem át. Itt tényleg mód volt a semmiből építkezni. Azt mondják, talán azért is sikerült virágzó mezőgazdaságot létrehozni, mert a bevándorlók nem rendelkeztek azokkal a paraszti tapasztalatokkal, amelyek az itteni eltérő adottságok között csak visszahúzó, haszontalan tradíciót jelentettek volna. Mégis, az épületek, a kibucok építészete nem lett sajátosan új. Talán oka ennek az is, hogy a legtöbb kibuc nem vallásos emberek közössége, sőt hagyományosan baloldalinak számító szervezetekről beszélhetünk. Így a településeknek nincs meg az a középpontjuk, amelyben tükröződhetne az isteni alkotás, a Teremtés, a Rend, a Kosmos létrehozásának aktusa, a Káosz legyőzése. Új területen letelepedni, várost, házat, falat emelni, árkot vájni nagy valószínűséggel mágiikus funkciókat takar. Kevésbé képesek ezek az emberi támadókat visszatartani, inkább alkalmasak a démonok, ártó szellemek távol tartására. „Minden városalapítás a teremtő Istennek a támadó, a sárkány felett aratott példaadó győzelme” (M. Eliade). Ezt megtapasztalni, a felépített falvakat és városokat az újabb és újabb angol, majd arab támadásoktól megvédeni, eredendő élménye az alapítóknak. Mégis,

bizonyos ateizmus is együtt járt a baloldalisággal, mint európai hozadék, örökség. Ez a szent építkezés gondolatát megnehezítette. A formában nem születhetett újjá a Törvény.

Első izraeli látogatásomkor egyetlen kivételre mégis rácsodálkozhattam. Megelőzően, építészeti kutatásaim során sokat foglalkoztam az építés-áldozat rítusával, ismertem az ókori, arameus eredetű *theraphim* bálvány jelentőségét. Emberáldozat volt az, amely az európai *kőműves-balladák* emberáldozataihoz hasonlóan „beszélő” falat eredményez. Isteni közvetítő szól a falból. Talán a *Siratófal* repedéseinek cédulái ennek a módosult, ellenirányú változatai. Tudtam, hogy a gerendák alá sok helyütt tesznek még ma is tojást vagy kakast, hogy össze ne dőljön a tető. Ennek ókori megfelelőjét sem tartottam fantasztikumnak. Azt ugyanis, hogy egyes kutatók a Jón oszlop fő szimbolikus értelmezésére azt a magyarázatot kínálják, hogy a két spirálvonal a gerenda és az oszlop között: eredetileg befalazott szent tekercs-könyvek dekoratív emléke. Eszerint lehetséges, hogy a Tórát is használhatták építésáldozatként. Az ókairói *geniza-lelet* bizonyos mértékig megfelel ennek a feltételezésnek.

A tóratekercset mint építészeti hasonlatot legszebb példaként éppen Jeruzsálemben láttam. *Friedrich Kiesler* jeruzsálemi múzeumépületére gondolok. Ez a Bécsből elszármazott építész – talán az egész szürrealista mozgalom egyetlen, alkotásában is szürrealista építész – a *Kumráni-tekercseket* befogadó épületet barlang alakúra tervezte. Egyrészt, mert barlangból származtak a Szentírás-töredékek. Másrészt, mert Izrael földje az az anyaföldbe, ahová minden zsidó visszavágyott kétezer éven át. A kupola alatt az isteni teremtő erő fallikus oszlopán, ezen a világtengelyen, vagy ha tetszik, tóratekercs-farúdon tekerek körbe a szent szöveg. Az oszlop egyszerre mélyed hímként az anyaföldbe, amint az anyaméh-kozmosz kupolatérbe is belefűrődik. Az *Armand Bartossal* együtt létrehozott *Könyv-Szentélye* 1965-ben készült el. Egyszerre szimbóluma az emberiség történelem előtti és az egyén prenatalis emlékeinek. A fehér kerámiaburkolat a *Fény* és az újjászületés jelképe is. Az *opeion* biztosítja, hogy a „barlangok gyenge embere” az ég felé is fogódzót találhasson. Ne csak a kijáratnál tornyosuló fekete gránitfal, a *Sötétség*, a halál, a feledés felé vezessen az útja.

Csak látszólagos az ellentmondás a szent épület és a profán hasonlat között. Fontos szerepe van itt az archaikus szertartásságnak, az elemi erőket indukáló formák: választok, amelyeket a „szüzességben viszkető és terméketlenségben szenvedő racionalizmus” (*Szerb Antal*) váltott ki. A pozitívista meddőségig, a tudományok végéig láthatunk ebben a házban. Tudjuk, érezzük itt, hogy a tudományosság önmagában nem képes a célul kitűzött megoldásokra, a társadalmi problémák feloldására. Védekezőként szókimondóak a jelképek. Az élet kiszikkadásától, az elsatnyulástól, az alkotó energiák elapadásától való félelem a nyugati civilizáció önmagát is fenyegető, vad és mezítelen ösztöneit engedte szabadjára. A termékenység-ígérté a szürrealizmus ígérté, az önpusztítást a fasizmus hozta meg. Kiesler építészete ragaszkodást jelent egyrészt a bibliai tudott szabályokhoz, és elvágódást egy archaikus korba, amelyet az építészeti kánonok felrúgása fejez ki. *Sigmund Freud*, a pszichoanalízis atyja mondotta: „az ember kultúrája elfojtott ösztöneinek energiáiból keletkezett. Néha az elterelt folyam áttöri gátjait, visszatér eredeti medrébe, és minden szemérmét bigott prudériának minősít, elsodor”. Amikor tehát Kiesler vagy majd Yom-Tov épületei kapcsán a genitáliák szóba kerülnek, vegyék kérem komolyan. Ezek az építészek nem csináltak paródiát a hagyományból – mint némely posztmodern –, nem viccelnek az étellel, de halálosan komolyan veszik saját magukat, embertársaikat és Istent.

Úgy tűnt fel egyelőre, egyedül Kiesler épülete képviseli a zsidó építészetet. Kissé csalódott végkövetkeztetés. Azután, már idehaza, olvastam egy képeslapban *Gulit*-ről. Szépen összefoglalt cikk volt ez egy már nem fiatal építésről, akinek több mint kétszer hét esztendő is le kellett dolgoznia kibucban, amint teljesülhetett álma, és beiratkozhatott a *tel-avivi egyetem építészkarára*. A téma mitikus, de engem az a kép raga-

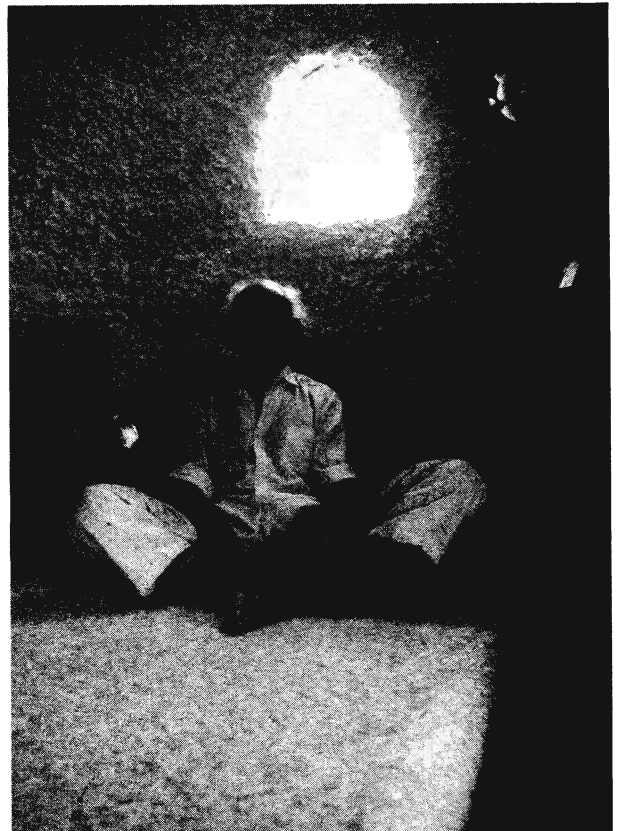
HEGYIGÁBORFOTÓI

dott meg inkább, amelyen saját műterme előtt állt. Gulit, Simcha Yom-Tov – valamikor *Grünberger* Erdélyben –, fehér hajú, napbarnította ember, arcán a próféták elhivatottságtudatával. A ház: gömbök egymásba hatása, különös szem formájú nyílásokkal, amelyeken átcsillog a lemenő nap. Organikus, élő ház. *Bruno Taut* és *Herman Finsterlin* expresszív-organikus terveire is emlékeztet a századelőről, de *Paolo Soleri* sivatagi városa, az *Arcosanti* is rokona ennek a háznak. *Gaudi*, *Steiner* formái is hasonlatosak, no meg olyan szobrászok házai, mint a neoavantgárd *Niki de Saint Phalle* művei, akinek melleleg épült egy kedves, „nyelvöltő játszótère” Izraelben is. Sőt, egy kifejezetten anyaméh forma kiállítási installációja is, 1966-ban Stockholmban, a Modern Múzeum számára. Itt egy óriás, fekvő nőalakba sétálhatott bele a látogató, éppen annak vulváján át.

Újra elutaztam Izraelbe, és a *Dália kibucban*, saját építésű műtermében meglátogattam Gulit. Az életben a képnél is szebb férfi fogadott, '89-ben hetvenöt évesen. Elmondtam, hogy az *androgyn* – kettős nemű – építészet kutatásával foglalkozom. Azzal az örök kísérlettel, amely a mennyekből, az *androgyn* aranykorból kitalált ember szublimációja. A „ház”, a „hajlék” megépítése, ígéri az *elveszített*hez való szimbolikus visszajutást. Kissé más, mégis rokon véleményét szó szerint idézem:

Életünk első kilenc hónapja során mindannyian egy gömbölyű és puha térben: anyánk méhében lakunk. A pszichológusok szerint valahol a lelkünk mélyén vissza is tudunk emlékezni erre az időre.

A legelső ősförmák, az első térbeli fogalmak, amelyeket korai tudatunkkal felfogunk, ugyancsak a kerek és az ovális. A következő hónapok során attól a forrástól füg-

günk, amely számunkra mindenből a legjobbat nyújtja. Erre is emlékszünk. Minden kultúrának megvannak a metaforái, amelyekkel erről a korszokról beszélni tud: a zsidó/keresztény kultúrában az *Édenkert*; a rómaiaknál az *aurea aetas*, az aranykor jelenti a legkorábbi időket, feltevé, hogy kultúrájuk közös emlékezete visszanyúlt ezekbe az álomszerű időkbe.

Úgy tűnik fel, hogy a kerekded formák között jobban érezzük magunkat, mint amikor szögletes formák vesznek körül bennünket (ez is egybevág azokkal az emlékekkel).

Patriarchális-maszkulin kultúrában élünk. Fizikai környezetünk is ezt az egyoldalú kulturális tendenciát fejezi ki. Az egyenes vonalak, a derékszögek férfias formák. A természetben a gömbölyű, puha formák uralkodnak. Egyenes vonalak, derékszögek vagy más szögek csak a kristályok halott természeti világában találhatóak. Tesztünk, mozdulataink kerekdedek; a szögletes mozdulatok mögött érzelmi bizonytalanságot tételezünk fel. Ahhoz, hogy egyenes vonalat tudjunk húzni, vonalzó segítségével szorozunk. A természetes, kerek, puha formák nőiesek.

Az emberiség nem volt mindig férfiközpontú társadalomba szerveződve. A régebbi társadalmakban és kultúrákban a nők álltak a társadalom és annak elsődleges összetevője; a család központjában. A *matriarchátus* (ahol a bennünket körülvevő világ leglényegesebb pontja az anya = *mater*) nem a nők uralmát jelentette a család felett, hanem ennél sokkal többet: a középpont funkciója mint biológiai tény a nőkre hárult. Saját testébe foglalva a természet végtelen folyamata: születés – halál – születés. A nő saját testéből ad új életet. Nem a nők uralma volt ez: a nők központi szerepének elismerése. Férfiak és nők együtt élünk. Miért nem alapozzuk fizikai környezetünket a női elem kultúránkba való belefoglalásának elvére? Fizikai környezetünk úgy lehetne a társadalom hú tükre, ha benne a férfias és nőies elemek egymás mellett vagy egymással összefonódva lennének jelen.

Közben, mialatt beszél, minden eszközzel igyekszik a hallgatóságot is bevonni következtetése megfogalmazásába. Sőt, huncutkodik a társaságunkban lévő 14 és 40 év körüli két hölgyvendéggel. Élvezi. Látszik, nagyon tiszteli és őszintén szereti a női nemet. Nem merem megkérdezni, mi történt ott-hon maradt édesanyjával, azután, hogy ő 1935-ben eljött Kolozsvárról Palesztinába.

Minden kibuc individuális elemekből van összefonva, mint egy copf. De minden egyén külön individuum: saját egyéniségük és gondolataik vannak. A kibuc nem akarja elsimítani a különbségeket, ellenkezőleg, sokkal jobb, ha felerősíti ezeket, mert ettől virágzik. Már a mozgalomban magoltuk *Borohovot*, de rájöttünk, hogy nem elég biflázni, hanem fel kell ülni a hajóra, és el kell jönni. 1935-ben érkeztem ide, akkor még narancsosokban dolgoztunk, mert nem állt itt még a kibuc, a föld is terméketlen volt errefelé. Mikor 1939-ben idejöttünk, és megkaptuk a földet, akkor elkezdtek építeni a kibucot, de nem volt idő művészi dolgokkal foglalkozni. Azért éjszaka, munka után csak csináltam. Volt itt nem messze egy kis vityillóm, és ott szobrászkodtam. Napközben szedtem a narancsot, később meg vigyáztam a juhokra. Én nem gyárban dolgozom, nem is dolgoztam ott, mert vagy 20-25 évig juhász voltam, és nagyon szerettem azt. De azért a művészi bogaraim mindig zavartak. Soha nem tudtam lemondani róluk. Olyan művészi bogaraim voltak, mint a festészet meg a szobrászat. De nem akartam odahagyni a juhászatot sem. Akkor már 45 éves voltam, és a kibuc is félig-meddig készen állt, hát így szóltam magamhoz: öreg vagyok már, nem bírom tovább éjszaka, a fárasztó munka után művészkedni. Mivel egyik vágyam az építészet volt – a szobrászat unokahúga –, elhatároztam, hogy architektúrát tanulok. Hát erre a kibuc egyhangúlag azt mondta, hogy nem. És igaza volt. Csak hát nekem is iga-

zam volt, mert nagyon akartam az építészetet, és nem akartam elhagyni a kibucot sem. A fél életemet akkorra már úgyis a kibucnak adtam. No, odamentem a munkaszervezőhöz, és jelentkeztem nála éjjeliőrnek. Őrült nagyon, mert éppen embert keresett. Akkor egy évig azt csináltam, közben szépen tanultam. Elmentem az egyetemre, és szabadhallgatóként jártam az előadásokra. Szaladtam az egyetemre a zsebpénzemből, amit a kibuctól kaptunk. Egy év múlva azt mondta a tanárom, most már tanultál eleget, menj dolgozni. El is mentem, és építészként vállaltam munkát. Erre a kibucban azt mondták, hogy ha építészként dolgozom, el kell hagynom a kibucot. Én viszont nem akartam elhagyni a kibucot, de építészként akartam dolgozni. A konfliktus miatt két évig úgy éreztem magam a kibucban, mintha tíz évig Szibériában éltem volna. Aztán lecsillapodtak a kedélyek, hagyta, hogy építészkedjek, itt a kibucban is. Én is megnyugodtam.

Valóban, a táj is megnyugtató. Egyáltalán nem szibériai. Gyönyörű, lankás dombok között fekszik Dália. Az öntözéssel, nevéhez illően igazi virágoskertté varázsolták. A településen belül is minden csupa egzotikus dísznövény. Jól elbújnak közöttük a sorházaszerű lakóépületek generációi. A legutóbbiak nálunk luxusnak számítanak. De minden egyéni építészeti gondolattól mentesek. Két kivétellel. Az egyik a mosóporgyár ipari high-tech architektúrája, nőtt, maszkulin vasépület. A másik, ennek éppen a szomszédjában és ellenpontjaként Gulit valóban kissé száműzött telkén az „a ház”, ahová jöttünk.

Mindezt itt, ebben az „egy-tér” házban hallgatjuk, ahol csupán a hálófülke különül el valamelyest az egészről. Az is úgy, hogy a fejünk felett függ a mennyezetről, mint egy fecskéfszek az eresz alatt – igazi organikus forma. *Opeionnal*, kerek nyílással kapcsolódik össze a fő térrel. Amint az a padka is, amelyen ülünk olyan, mintha a kemence pereme lenne valahol a Kárpát-medencében. Csak maga a kályhatest fordítja, felülről lefelé gömbölyödik, mint egy áldott állapotú női hasfal.

A hasonlatok és analógiák körét szélesíti Gulit is egy kisleadásban. A héber ábécé „ב”, azaz „bét” betűjét értelmezi, mint terve metaforikus indokát. Formailag a „más-állapottal” járó ívet látja ebben is, sőt benne a pont szerinte maga a magzat. Az építész a Biblia „Beresít” – „Kedzetben”-igéjének kezdőbetűjét mint olyan képiráselemet magyarázza, amelyben a *Teremtés* és a fogantatás egymást értelmezik. A kérdésfeltevés, hogy melyik volt előbb, téves. Ha a Teremtés, azaz Isten léte felmerül, nincs értelme az emberi létből visszavezetni Istent, mert a világon összecsengő sokféle *isteni tradíció* meg egyezik abban, hogy sok személy, sok ember alkotja a kozmoszt, de az egész létnek egyetlen tudati alanya van, és az a *lét felett* keresendő. Más szavakkal – s a szavak ezt csak közelíteni képesek –, a személy és az alany távolsága végtelen kicsiny és végtelen nagy. Köztük van az egész kozmosz, majdnem egybeesik a személy és az alany. Gulit elmélete a „ב” (bét) betűről mint háza eszmei gyökéről tehát attól függetlenül helyesnek tűnik, hogy nem tudom, hívó vagy vallásos ember valójában, netán ateista? Mindenképpen tény azonban, hogy a héber ábécé második betűjének számértéke „2” (azaz: anya és magzata), jelentése pedig éppen: „ház”. Simcha Yom-Tov építészete tehát azt kísérli meg, hogy a spiritualitást tárgyiasítsa, az ember legszemélyesebb tereit architektúrává szublimálja.

Ekkor, mintegy illusztrációként, megrendelő érkezik. Szép szál földművelő ember valahonnan a környékről: fekete öltönyben, mellén kigombolt fehér vászoningben, kalapban. Lábán, zokni nélkül, szandál. Három, tíz év alatti gyereke is hosszú pajesszal, kappedlivel jelzi, vallásos közösségből érkezőnek. A férfi csupa vidámság, tájékozódni jött, milyen építész is ez a Gulit, akiről nyilván eleget hallott, és talán pásztor múltja miatt a kitüntetett bizalom, hogy szögletes házához kerekded bővítést is elfogadna tőle. (Ugyanis, magában Dália kibucban nem népszerű ez a forma, senki sem lakik hasonló, Gulit által tervezett házban. Még a felesége sem jött ide, így lett a lakó-

házból műterem.) Az építető fia lehetne a mi építészünknek, mégis a két huncut ember azonnal megtalálja egymással a hangot. Vizsgálható jellegű és gyanakvó az első kérdés: „Miért nincs *mezüze* az ajtófélfán?” A válasz gyors és tettetetlen értetlen: „Miért kellene lennie, Isten mindenütt ott van.” Jót nevetnek, az üzlet létre fog jönni.

Kintről ugyanakkor sírás hangja tör be: az egyik fiú megütötte valamjét. Ugyanis féktelen hancúrozásra adott módot számukra ez a bejárat elé tervezett kis vízmedence, amelyen át tipegő termésköveken keresztül lehet belépni a házba. Gulit, amolyan jelképes „magzatvíznek” szánta, és a gyermekek tetszése igazolja ennek az archetípusnak az energiáit.

Amikor a vendégek eltávoznak, az építész még vidámabban folytatja az ismeretterjesztő magyarázatot. Nem tudom eldönteni, komolyan gondolja-e, amit mond a magyar „gúny” szó és a görög „gynocratia” – nőuralom – fogalom közös etimológiájáról. Közben ámulok azon a faszbrown, amely az ajtó mellett hatalmas emlékekkel büszkélkedő nőalaknak látszik. Képzetesen, imagonárius módon nőnemű ez a plasztika, mert ha megfordítva állítanánk oda, azonnal hímvesztőt látnánk bele. *Imagines*, mindenesetre az ókori latin kultúrában azt az ajtó melléti kis szekrényt jelölte, amelybe vagy az ösök képét, vagy egy fallikus szobrot tettek, hogy az a házat az ártó szellemtől megvédje.

Elmondtam ezt, hogy szimpatikusabb legyen elméletem az androgyn építészetről, de látom, ő sem tudja, komolyan vegeyen-e. Elhatároztam magamban, megszerzem neki *Mészöly Gedeon Ómagyar szövegek nyelvtani magyarázatait*, amelyet a Gondolat Kiadó *Népünk és nyelvünk* című kötetében is megjelentetett 1982-ben. *Anonymus* „Hymusudor” (himesudvar) szavát elemzi abban, ami szerinte „festett lakóházat” jelent. A festés pedig valószínűleg a sárral tapasztott eljárás fedí. Ugyanis a házat akkoriban sövényből fonták, náddal, szalmával fedték. A sövényfonatot kenték, „festették” be agyaggal. Az „áthímeli” szóhasználat is előfordult. A „virág hímzéséről” – porzásáról – is beszéltek, a Sárközi ház nádtetejének fonatát pedig „hímfával” készítették. Ugyanez a technika a lényege a hímzésdíszítmény szótövének is. A ház, a földvár fala *Anonymus* idejében tehát vesszőfonadék lehetett. Ez az eljárás pedig lényegében semmiben sem különbözik attól a „ferrocement” – vascement – eljárástól, amivel Gulit is építi házait.¹ Magát az ősi módszert többen szeretnék elterjeszteni ebben a mai vas-cement változatában. Ezért létrehoztak egy „Ferrocement” elnevezésű, angol nyelvű, nemzetközi szakfolyóiratot, ahol S. Yom-Tov is több szócikket publikált. A szaklap tekintélyét *Buckmeister-Fuller*, nemzetközileg elismert építész támogatása fémjelzi.

Simcha Yom-Tov 45 évesen iratkozott be a tel-avivi *Tech-nion* (Műszaki Egyetem) építészmérnöki karára. Mint „fiatal építész” ötvenévesen részt vett arab települések fejlesztésében. Titokban tervezője volt az egyik nagy palesztin város önkormányzati épületének. Inkognitóban, mert a város palesztin vezetői félték honfitársaik nemtetszésének durva megnyilvánulásaitól. Az épület érdekes, helyi elemeket és anyagokat ötvöző hagyományos – modern épület. Olyasmí, mint amilyeneket Jeruzsálem új negyedeiben azóta tucatszámra építenek. Mégis van ennek az időszaknak egy jelentős eredménye. Gulit megismerhetette az arab települések belső világát. Filozófiai doktori értekezését ebben a témában írta: *Kulturális gátló tényezők a galileai arab falvak településfejlesztésében* címmel. Az intifáda és a mindkét oldalról már korábban is mutatkozó értetlenség megakadályozta, hogy ennek a munkának gyakorlati folytatása legyen. Ekkor Gulit filosz – építészeti – művészeti, azaz interdiszciplináris periodika megjelentetésébe fogott a tel-avivi egyetemen. A *Gender (Nem, fajta)* című folyóiratnak a témája az az *anya- vagy nőies elvű építészet*, amelyet előbb már az ő szavai segítségével megismerhettek.

Ez a megközelítés a laikus olvasónak talán meghökkentő lehet. A századelőn azonban a szellemtudományok feljutásával az összehasonlító – nyelv- és valláskutatók eredményeiből, az ezek mögött meghúzódó expedíciók tanulságaiból kialakult

egy olyan ígéretes tudományág, amelyet *kultúranropológiának* neveztek. Ennek fejlődését a két világháború visszavetette. Csak most, a tömegkommunikáció előretörése kapcsán kialakult *vizuális antropológia* sikerével együtt született újjá. A módszert nevezhetjük vizuális-kultúranropológiának. Ez nem próbálja többé utánozni a fizikai diszciplínák metódusait. Az embert a rá legjellemzőbb, legmegbízhatóbb „művein” keresztül kívánja vizsgálni. Ezek az emberi művek, a képek, a nyelvek, a mítoszok, a vallások, a művészetek és maguk a tudományok. Az építészet itt egyszerre több fogalomnak is szinte elválaszthatatlan része.

Simcha Yom-Tov „*nőelvű építészetét*” ezen a tudományos alapon definiálja. Én az androgyn építészet híve vagyok, de a módszerünk azonos. Tehát a kétnemű építészet női feléről összegyűjtött kutatásaimból válogatott tételeket itt Gulit házaival és elméletéhez mellékelem. Pontosabban, szeretettel és tisztelettel ajánlom:

A világegyetem – a régiek szerint – önnön középpontjából születik meg, a középpont centruma pedig a „köldök”. Így ír a *Rígvéda* is. Hasonlít erre a modern *asztrofizika* „táguló világ”-elmélete. A *zsidó hagyomány* még kézzelfoghatóbban használja ezt a szimbólumot. Isten „a megszentelt világot mint embriót hozza létre. Amiként az embrió a köldökből fejlődik, éppúgy Isten is a köldöknél kezdte a teremtést, onnan haladt aztán a többi irányokba”. A Biblia szerint a köldök a *Sion hegye*. Egy híres rabbi (*Gorion*) később azt mondta, a jeruzsálemi templomhegy sziklája a föld köldöke. Ez lett a zsidó-keresztény hagyományban azután az általánosan elfogadott. Az *ember-ház-isten* metaforikus láncolatban az építésnek is meg kell lenni a maga köldök-képének, mert kozmogónia minden építésnek és előállításnak a modellje, és mert a világ létrehozása minden emberi teremtő tett őstípusa. Minden emberi letelepedés a világ egyetlen középpontjából – az *omphalosz*ból – kiinduló létrehozását ismétli meg. A római települést körülvevő *mondus*, kör alakú árok, amelyet a főutak négy részre osztottak. *M. Eliade* a *Róma quadrata* kifejezést nem négyzetként, hanem *négy részre osztottként* értelmezi. Különös hasonlóságot mutat ez a képlet a biológiai osztódás kezdeti fázisaival. Makro- és mikrokozmosz találkozásának mai bizonyítéka lehet ez, mert a csillagokban időtlen idők óta megírt szent városok és templomok építészeti terveit már eddig is ismertük az asszír királyok agyagtábláiról vagy Mózes könyveiből: „A szent hajlékot csináljad arra a formára és példára, mely tenéked mutatott e hegyen” – mondja Jahve. Az égi Jeruzsálemet Isten a paradicsommal egyszerre – *in aeternum* – teremtette meg. A *Szent város* az égi mintát megközelíteni kívánó kópia. Hiába rombolták le ezt a várost többször is, az égi prototípus, a princípium – amelyet a bűnbeesés előtt még Ádám is láthatott –, az Éden, változatlanul és sértetlenül fennáll.

Ebbe az örökkévaló városba, az örökkévalóságba hívnak minden valaha született embert őstönei, mert sérüléseire, fáradtságára, sőt halálára is megújító energiákat remél a köldökhöz való térbeli és közben az őseredetihez való időbeli visszatérés révén. Nem gyógyulást, az élet reparálását várja a tudatalatti, hanem a hibátlan, makulátlan eredetit. Tíbetben még a gyógyító praxis, a gyógyszerek *eredetét* is elmesélik felhasználásuk előtt, mert különben azok úgysem használnának. Sok nép az *eredetmitoszt* a *kozmogóniai* mítosszal is egybeolvasztja, amikor ráolvasásokkal kíván gyógyítani. A köldök az öskályha, amelytől el lehet indulni. A köldök olyan, mint az a homokórapont, ahol az *ég a földbe* – időben és anyagban – átpereg. Ez a folyamat meg is fordítható. Az alsó üvegburában élünk, maga a bura a kozmosz, az égbolt. Ez a bura az építészeti kupolája, az épület méhe.

Az ember szent épületei szorító kérdésekre kínálnak gyógyító, újjászülető enyhülést. Míg profán (ez csak a vallástalan ember modern szóhasználata) otthonai a mindennapok bajai után kínálják újra az anyaméh magzati állapotát, minden hazatérő számára. Az anyaméhben a magzatvíznek megvan a szimbolikus kapcsolata az *őstengerrel*, a *Thalassával*. Az ember spirituális szükségleteiben a beavatási szertartásoknál használt víz-

zel kapcsolatos rítusok őrzik a magzatvíz szent anyagát. A legismertebb ilyen rítus maga a keresztelés, akár meghintés, akár az alámértés formájában történik. A vízterápiák és fürdőkurák is ősidőktől ezt a praktikat változtatják mindennapi praxissá. Amint a víz a megtisztulás anyaga is, mind szellemi, mind biológiai értelemben. Ugyanakkor az özönvíz újjászületést megelőző pusztítását is rejti.

Az épületekben tehát a köldöknek a kupola zárókövének (német szóhasználatban: „köldökkőnek”) a boltívek záróelemének kitüntetett szerepe van. Technikai értelemben is ezek a legingatagabb építészeti formák „tartópillérei”, bár sokszor alátámasztás nélkül illeszkednek az ívek közepére. A legbravúrosabb építészeti technológiák, gyűrű alakú – úgynevezett *opeion* formáló –, záróköveket is képesek voltak alkotni. Ezek az ősi nomád sátrak felső nyílásait idézik, amelyeken át a kozmoszal az istennel fenntartható a kapcsolat. A római, majd a román boltozatok, a bizánci, majd reneszánsz és barokk *lanternák*, felülvilágító „lámpások” ezeknek különféle változatai. A lanternák az opeion és az ablak ötvözetet, amint a *fallikus oszlop* és a *vulvára utaló nyílás* is egyesül azokban. A szecesszió egyik legszebb köldökrendszere Gulit példaképének, *Lechner Ödönnek* Budapesti Iparművészeti Múzeumában van. Itt a világ síkjainak, a kozmosz szintjeinek építészeti megfeleltetése: az előcsarnokot és a felsőbb szinteket összenyitó központi opeion-sor. Mint omlékony építészeti elem, a boltív zárókövén is igen gyakran az építésáldozatra utaló figurális alakok jelennek meg. A nagy ünnepi terekben vagy templom-, színházterekben és az előcsarnokokban felfüggesztett hatalmas csillárok is ezeknek a lanternáknak és opeionoknak a fordított vagy síkban tartott változatai.

Jahve templommintája az ott használatos összes edény formáját is meghatározta. Ezek általában a nőies formájú halotti urnákból átalakult nőies szimbolikájú tárgyak: oltár, láda, kút, korsó, áldozati urna, a gyertya és az olajmécstartóedénye. A befoglaló formák vagy a vízzel (anya) vagy a tűzzel (apa) kapcsolatosak, és a születést jelzik, vagy anyaguk föld, illetve fém jellegéből következően a halálra vonatkoztathatóak. Azaz az *újjászületést előkészítő halál* utáni *második élettel* állnak szoros összefüggésben, mint például az egyiptomi mitológiában. A temetők lakóházszerű kriptáépítményei egyszerre ennek az egyiptomi mítosznak a folytatói. Ugyanakkor azt a *mesterséges barlang* (anyaméh) szimbolikát is használják, amelyet a sztupa, a Buddha ereklyéit lefedő mesterséges domb képvisel.

Míg Egyiptomban az alvilági utat a hős hajón teszi meg, a Mediterránumban a cet gyomrában. Majd onnan kilépve születik újjá. Az indiai hagyományban a két jelkép egyszerre megtalálható: *Visnu isten* hal alakban vezeti a bárkát a vízözönön át. *Jónás* legendája az újszövetségi feltámadás mítosz előképe.

A Föld forgásával „elnyeli” a napot, és az ókori csillagállásban a téli napfordulókora a cet csillagkép tártott szájából kelt fel a Nap: tulajdonképp a „tavaszpontra” érkező hős. A föld elnyeli a Napot és az embert is, de a Földanya porából minden újjáéledni látszik. Ennek megfelelően az anyaistennőknek ketős funkciójuk volt. Magyarul az *anya-banya* szópár is jól kifejezi azt a szülő és felfaló anyát, akit a *Jancsi és Juliska* mese vasorrú bábája áttételesen, de a hal-, rovar, és rácsálóvilág nem egy faja a valóságban is, magzatának elfogyasztásával direkt módon igazol.

A legtöbb nép házaiz gazdag kozmikus szimbolikával jelennek meg. A legtöbbszor fontos szerepe van az oszlopok számának és irányának, amint az ajtók, nyílások tájolása is vagy mitikus, vagy valódi – általában a Nappal kapcsolatos – vetítőszögek függvénye. Ahogyan a kéménynek mitikus szerepe van (a füsttel az áldozat lelke távozik az égbe), úgy a kútnak is. A padlás az ég jelképe, a pince az alvilágé. Oda vezetnek le a kutak is, ezek a *negatív kémények*, amelyek az élet vizét is kínálják. Az *Énekek éneke lepecsételt forrásokról* szól, amelyekben nem nehéz felismerni a *hymen* – szűzhártya – mitikus formáját. (Ezt a néphit ma is számtalan szokással veszi körül.) A keresztény egyházatya a pecsétet *Máriára* is kiterjesztet-

ték, az érintetlen hymen, a szeplőtelen fogantatás bizonyítéka. A kutat gyakran úgy értelmezi a mítosz, mint a szülőcsatornát. Ugyanakkor a néphit a gemeskút működésében a közösülés képét látja. Ez utóbbinak tudományos változatában (*Jacques Lacame*) minden gyermek (fiú és lány) születése: az anyával történő első „inceszttust jelentő közösülés”, amelyet a köldökzsinór elvágásával mint azonnali kasztrációval büntet az élet. E posztfreudista nézet párhuzamba állítható azzal az elterjedt mitikus képpel, amely szerint a sárkány (az elvágott köldökzsinór frusztráló emléke) a kútból bukkan elő. A magyar hitvilágban ennek megfelelően a lakatot azért vetették a kútba, mert ettől a cselekedettől vagy a rossz elhárításától, vagy a nemkívánt terhesség megelőzését remélték.

A köldökzsinór modern tudomány által felismert fallikus képzetét az ősidőkben a láb testesítette meg, kissé eufémikusan. Az anyjával közösülő *Oidipusz* neve is „*dagadt lábat*” jelentett. A héroszok küzdelem közben el szenvedett lábsérülései és főként a láb elvesztése kasztráló értelmet takar. (*Akhilleusz*, *Orion*, *Oidipusz* és *Krisna*.) A hinduk szerint az élet vize, a szent *Gangesz*: *Visnu* nagy lábujja.

Fentieknek megfelelően a lábbelinek szexuálisan női tartalma, vulva jelentése van. A mezíten láb az alázat, az istenek előtt való megjelenés feltétele. A rituális lábmosás a víz szimbolikájával ismét csak – bár elvont módon –, szexuális jelkép. A bíbor cipő a bizánci császári hatalom jelképe lett. Az ősi zsidó szokás szerint az örökség átadását egy *saru átadása* jelképezte. A magyar „*jegyyszima*” e szokás módosult megfelelője. Erdélyben, hogy jó legyen a termés, *Deméter* gabaonisten szertekzését egy fallikus szobor papucsban történő mozgatásával idézték fel. A középkori szörnyek között nagy számban szerepeltek az „*egy lábú*” óriások. A „láb” ilyenformán a szintén hagyományos sátnai fark ikonográfiailag rokon jelentését hordozza. Az előzőekben említett J. Lacame köldökzsinórelméletének példázata *Sicha Yom-Tov* egyik tervvázlata. Körteket rajzolt, amelyek a magasból kötélen csüngenek alá. Egy-egy körte egy-egy lakótérnek felel meg:

„A vasement alkalmas olyan építészeti problémák megoldására, ahol a hagyományos rendszerek nem nyújtanak erre megfelelő lehetőséget. Azok a telkek, amelyeken (hagyományos eljárással) nem lehetséges építkezni, alkalmagnak bizonyulhatnak függő vasement-házak építésére.

Egy meredek telken hagyományos módon két, három vagy négy szintet építhettünk. Ha a meredekség erősebb, úgy megfordítjuk az alapozást, fejtetőre állítjuk a tervet, és *felfüggesztjük* az épületet a sziklára. A vasement erre különösen alkalmas. Mivel monolitikus felépítésű, bizonyos mértékű lendítőerőt képes elviselni. És mivel minimális vastagságú, nem túl súlyos ahhoz, hogy acélkábellel függesztjük. A nehézség a sziklához rögzítésben rejlik: ez is legyőzhető, ha elempárokot függesztünk fel, amelyek egymást ellensúlyozzák. Nehéz lehorgonyzó betonöbök helyett elegendő egy árok 8-10-12 méterrel a szikla mögött és magának a sziklának a súlya (még akkor is, ha puha kőzetből áll, vagy csak föld van helyette). Ikerépületekkel a konstrukció vízszintes mozgása is megelőzhető” – írja függő épütelemeinek kapcsán az építés.

A racionális okfejtés a rajzi vázlatlall lesz teljes. A körtevirág a középkori keresztény misztikában makulátlan fehér virága által Mária-szimbólum – volt. Maga a gyümölcs félreismerhetetlen asszonyi vonalai miatt a nőiség, az áldott állapot jelképe – pl. a pszichoanalitikus álomfejtésben. Ugyanott gyakori a szexuális interpretáció lehetősége is. A néphit a sok körte látván bő gyermekáldásról beszél. Gulit körte köldökzsinórral függenek az anyaföldön, ugyanakkor formáikkal mintegy ezoterikusan az anyává lényegülnek át.

A különleges formák megnehezítik a lakberendezést, legalábbis ha hagyományos bútorigipari termékekkel kell azt megoldani. De hát éppen a kibucokról feltételeztem még itthon, hogy egy teljesen más alapon álló életforma más környezetet, más miliót, és más funkciókat eredményezhet, mint

az individuális társadalmak fogyasztói kényszere. Ez sajnos nincs így. Legalábbis ma már a kibucok vágyai alig különböznek a „kintiekétől”. Az izraeli értékrendben sem az az életforma, az az épített környezet és lakberendezés hódít, amelyet – szinte közhely már – az önmegvalósítás eszközeként tekintetnek. Az úgynevezett „nyugati” mintát preferálják a legkülönbözőbb rétegek. Mondjuk ki: a gazdagodás konzumálta a vágyakat.

Egy szakember, *Avraham Erlik* tanulmányt írt az *Országos kibucmozgalom* kiadásában megjelenő *Kibuci tervezés és építészet* című folyóirat 1985/3-as számában. Ő szűkebben kérdez, mint én. Úgy fogalmaz, „létezik-e sajátos kibucépítészeti stílus?” Válaszából idézek:

A kibuci építészet szerény kezdetei a 20-as évekre nyúlnak vissza. Abban az időben zajlott az az európai építészeti forradalom, amely megszülte a funkcionalizmust és a modern architektúrát.

Palesztinában akkoriban két irányzat vetélkedett egymással. Az egyik keleti, arab jelleget akart adni a zsidó építészetnek, a másik a történelmi európai stílusok emlékeiből táplálkozott. Mindez persze főleg a városokra, nagyobb településekre vonatkozott, mint például Tel-Aviv. De a kibucokban is megjelentek itt-ott keleties épületek, ilyen lett például a raktár Merchavjában. Ám a kibucokban legalább a 30-as évekig oly keveset és szegényesen építkeztek, hogy nehéz is azt építészetnek nevezni a szó igazi értelmében. Felhúzták a legszükségesebb falakat, de nem sokat törődtek formai problémákkal.

Az új stílus, a 20-as években Európában született funkcionalizmus hatása csak a 30-as évek elejére érte el Palesztinát. De akkor aztán elsősorban a kibucokat hódította meg. Ebben a stílusban tervezte R. *Kaufmann* – a 20-as évektől a Cionista Főtanács építész – Geva és Éjn Charod kibuc éttermét és Deganja iskoláját. Ezt az irányzatot a takarékos formai megoldás és a díszítéstől való idegenkedés jellemzi. E stílus jól illik az akkori kibucok szegénységéhez, amely meghatározta a közösségek életét. Hiszen, állítják sokan, a funkcionalizmus maga is a nyomorból, a takarékoságból, vagyis az I. világháború utáni gazdasági válságból nőtt ki. Csakhogy takarékoskodni sokféleképpen lehet. Silány anyagból is agyon lehet díszíteni az épületeket, amint ezt számos példa mutatta a 20-as években Tel-Avivban. A funkcionalizmus dísztelensége viszont elv, amely később sem függött a pillanatnyi anyagi megfontolásokról. Ennek az esztétikai takarékoságnak nem a szegénység a lényege, hanem az új művészi szemlélet, amely nem szorul gazdagságra ahhoz, hogy értékes legyen: a dísztelenség az éke.

Az agyoncicomázott európai homlokzatot a funkcionalisták elítélték, mert szerintük az elrejtő az épület természetes valóságát. Olyan társadalmi rendszerben építkeznek így, ahol a hatalmasoknak rejtegetnivalójuk van, alkalmasint szégyellik magukat – mondták. Ellenben, aki az épület szépségét annak tömbjével fejezi ki, minden cirkalmazás nélkül – az őszinte. Következésképp igazságos társadalmat vagy legalábbis igazságos társadalomra való törekvést fejez ki az építészet eszközeivel. Ez a művészi hitvallás éppen megfelelt a kibucoknak.

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a kibucban sem tetszett mindenkinek a puritanizmus, a funkcionális stílus csupas geometriája. Különösen a lapos tetőt nem szenvedhették, jobban szerették a cserepes sátozottot, amely mégiscsak falusiasabb. A kibucalapítók nemigen tudtak elképzelni másféle falut, mint amilyeneket Európában hagytak.

A 30-as évek óta létező kibuci építészet stílusa, formanyelve nem különbözik alapvetően mindattól, ami az egész országban épült, s a palesztinai építészetet akkor már a funkcionalizmus határozta meg. Ez azonban nem jelenti, hogy a kibuci építészetnek ne volnának sajátosságai. A kibucban egyszerre építkeztek a közösség és az

egyén számára, és ez befolyásolta a formanyelvet. Általában emberi szükségletre terveztek lakóhelyeket, étkezőket, iskolákat, de egyszersmind a kibuc sajátos közösségi igényei szerint is – ez adott ennek az építészetnek sajátos jegyeket. A kibuci lakóház más, mint a városi, de a falusiól is különbözik, az eltérés a formában is kifejeződik. A különbséget persze lassacskán enyhíti, hogy a kibucban is mindinkább a családi együtt lakásra térnek át. Ám az étterem továbbra sem közönséges vendéglő. Sajátos közösségi funkciói meghatározzák építészeti jellegzetességeit is. Nem az a fontos, hogy stílusa, formai részletei nem sokban különböznek mindattól, ami máshol épült az országban. Belső sajátosságai, társadalmi funkciója adják egyedijellegét a „polgári” építészethez képest.

A 20-as években még az is felmerült, hogy az egész kibucot lehetőség szerint egyetlen nagy épületbe kellene költöztetni, ahol minden megtalálható. Ezekből az elképzelésekből persze nem lett semmi, de azért a kibuc valamelyest mégiscsak éppen ilyen „nagy ház”, csak funkcionális részei el vannak szórva a kibuc területén.

Végül is, van-e hát sajátos kibuci építészet? Van is, nincs is. Stílusban és építészetileg nincs, a formanyelv részleteiben, a kibucépületek, főként a közösségi létesítmények funkció szabta részleteiben azonban van ilyen sajátosság. Csak remélni lehet, hogy a jómóddal járó kispolgári ízléstelenség soha nem tör utat a kibucba.

Az idézett vélemény kissé önironikus reménykedése inkább a vágyakat, semmint a valóságot tükrözi. Vannak sikeres építészek – mint például Moshe *Shavdi*, a Montráli EXPO Habitat tervező sztárja –, vannak kvalitásos épületek szerzte Izraelben, de véleményem szerint az izraeli zsidó építészeti stílus nem született meg. Sem a kibucokban – ahol pedig előnyösebbek voltak a feltételek –, sem másutt. Változatlanul megvan azonban mindaz a spirituális energia, amely egy hitét csaknem kétezer évi diaszpóra-létben is megőrzött nép haza- és magáratallása jelent. És rendelkezésre áll a *szöveteszerkezetes építési mód*,² egy olyan olcsó technológia is, amely éppen ezen a tájon sikerrel ígéri az újat. És mégis van – talán más utak mellett –, egy Simcha Yom-Tov nevű megszállott építész és filozopter, akinek vannak kész javaslatai is, hite is:

Én nem tipikus építészetet csinállok. Az patriarchális, csupa szöglet. Én a nőies formákat, a lágyabb, kerekesebb vonalakat is be akarom illeszteni az architektúrába. Hiszen mi mindannyian ilyen kerek házban éltünk kilenc hónapon át. Az anyaméhben, és az biztos nagyon jó lehetett, mert igen ordítottunk, mikor ki kellett jönnünk onnan. Én azt az anyaméhet akarom újra magunk köré vonni, megnagyobbítani. Azt hiszem, annak, aki igazán szereti, a kibuc az anyaméhe.

Amikor elköszöntünk vendéglátónktól, nem pusztá udvariasságból kívántunk: jó munkát, Yom-Tov!

